

УДК 316.344.42 (477)

Еліти в Україні до і після „помаранчевої революції”

Юрій Мацієвський,

кандидат політичних наук,
докторант кафедри політології
Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

Автор здійснює спробу пояснити, чому українські еліти виявились неефективними у реформуванні суспільства. Пояснення відштовхується від аналізу їх структури, успадкованої від СРСР. Домінування комуністичної номенклатури у законодавчій і виконавчій владі за часів президентства Л. Кравчука і Л. Кучми, а також поява і зміцнення рентаорієнтованих політико-економічних груп (ПЕГ) у цей же період стали головною перепорою на шляху суспільних трансформацій. Фрагментована структура еліт залишилася такою й після „помаранчевої революції”. Проте якщо в період президентства Л. Кучми „вимушений плюралізм” заважав авторитарній консолідації, то з приходом до влади В. Ющенко він не перетворився на природний плюралізм і тому став гальмом на шляху демократизації.

Ключові слова: помаранчева революція, політична еліта.

The author makes an attempt to explain why Ukrainian elites were not effective in reforming a society. The explanation is based on the analysis of elites' structure inherited from the USSR. Communist nomenclature dominating in legislative and executive power while presidency of L. Kravchuk and L. Kuchma and also rent-seeking political and economic groups (PEG) appearing and strengthening at this period became the main obstruction for social transformations. Fragmented elites' structure remained the same after „orange revolution”. However while presidency of L. Kuchma „compelled pluralism” prevented authoritarian consolidation, but after Yushchenko came to power it transformed into natural pluralism and became the hindrance to democratization.

Keywords: orange revolution, political elite.

Драматичні події кінця 2004 року („помаранчева революція”) стали глибоким струсом для політичної системи і суспільства в Україні та для геополітичної рівноваги у Євразії. Очікування були дуже великими. В Україні більшість населення, втомленого десятилітнім періодом „стабільності” президентства Л. Кучми, чекала змін. Захід з подивом і надією на „демократичний прорив” спостерігав за Майданом у Києві. У Москві перемогу В. Ющенка і багатотисячні мітинги у більшості міст України сприйняли як небезпеку поширення „помаранчевої чуми”. Та ейфорія від перемоги опозиції, з одного боку, та страх, з іншого боку, тривали недовго. Суперечності в команді „помаранчевих” вийшли на поверхню вже через півроку, коли Президент В. Ющенко відправив у відставку уряд Ю. Тимошенко.

Нині соціологи констатують найбільше з часів незалежності України зниження довіри до усіх політиків і владних інститутів. Електоральна підтримка В. Ющенка за п’ять років зменшилась у 10 разів (з понад 50 % наприкінці 2004 року до 5,45 % за результатами голосування на президентських виборах 2010 року). Підтримка Ю. Тимошенко за цей же час зменшилась у 5 разів (з майже 50 % на початку 2005 року до 10 – 13 % на вересень 2009 року), однак завдяки мобілізації виборців під час президентської кампанії вона зросла до 25 % у першому турі і до майже 45,5 % у другому. Лідер опозиції В. Янукович втратив найменше. Ще в липні 2009 року на президентських виборах його готові були підтримати 26,8 % виборців. Та у день голосування його підтримали 35,32 % виборців у першому турі і 48,95 % у другому. Майже кожен п’ятий українець проголосував проти всіх, що у 10 разів більше, ніж 2004 року, а кожен другий не підтримує діяльності головних державних інститутів – парламенту, Кабінету Міністрів, міліції, судів [1].

Що не так з українською елітою? Чому за перше півріччя 2009 року ВВП впав на 20 %, [2], а в цілому не досягає 70 % від 1990 року? Чому за рівнем корупції 2009 року Україна опинилась на останньому місці серед „нових незалежних держав” [3], а розрив у доходах 5 % найбагатших та 5 % найбідніших українців найбільший у Європі [4]?

Ці непрості питання змушують вкотре поглянути на політичну еліту в Україні. Проте у цьому дослідженні я не хотів би продовжувати дискусію про те, чи є в Україні еліта і якою вона має бути [5]. Натомість зверну увагу на питання, які рідше з’являються у працях українських дослідників, а саме: яку структуру еліт успадкувала Україна після виходу з СРСР? Чи змінилась вона після „помаранчевої революції”? Як з точки зору елітної динаміки оцінювати результати президентських виборів 2010 року і формування уряду М. Азарова?

Шукаючи відповіді на ці питання, доцільно поглянути на політичну культуру еліт, щоб з’ясувати, чому еліти в Україні не хочуть „грати за правилами”. Відповіді на ці теоретичні питання допоможуть нам скласти уявлення про те, якою є політична еліта в Україні після „помаранчевої

революції”. Однак на початку ми повинні відповісти на кілька емпіричних питань: Якою була структура еліт у період з 1991 до 2004 року? В чому полягала суть подій „помаранчевої революції” з точки зору елітної динаміки? Чи змінились еліти після „помаранчевої революції”? Який механізм оновлення еліт – репродукція чи циркуляція — переважає в Україні?

Детальний огляд літератури допоміг би зацікавленому читачеві краще зрозуміти напрями і головні теми дискусій про стан еліти в Україні. Проте, керуючись бажанням запропонувати більше пояснювальний, ніж описовий текст, спробую підсумувати основні тези дискусії про стан еліти в Україні, відзначаючи таке.

Більшість українських авторів погоджується з тим, що, з точки зору ціннісного критерію, тобто суспільного визнання, авторитету, провідні групи в Україні не відповідають поняттю „еліта”. Для характеристики цих груп часто використовуються такі поняття, як „псевдоеліта” чи „квазіеліта” [6].

З огляду на постколоніальний і посткомуністичний спадок, в Україні за роки незалежності не сформувалася національна політична еліта. Натомість в Україні є еліти – представники політико-економічних груп (ПЕГ), які мають регіональне походження і вперто захищають власні інтереси; вони байдужі до інтересів національних. Представники цих груп позбавлені національної ідентичності і перебувають під впливом зовнішніх політичних гравців (Заходу і Росії) [7].

Політичні еліти виявились неефективними у реформуванні суспільства, у визначенні пріоритетних завдань та їх виконанні. Попри це вони зуміли нагромадити значні корпоративні й особисті статки. Причина їх суспільної неефективності не в тому, що їм бракує знань і умінь, а в тому, що вони не мають потреби брати до уваги інтереси суспільства і не відчувають потреби відповідати за свої дії. Такі потреби можуть диктуватися або моральними засадами еліти, або дієвими механізмами її політичної відповідальності, або тиском громадянського суспільства. Двох останніх чинників в Україні поки що немає [8].

В Україні, як і в багатьох посткомуністичних країнах, відбулося зрощення влади і бізнесу, що проявилось у діяльності ПЕГ. Таке поєднання виявилось особливо сприятливим для розвитку корупції, розміри якої становлять загрозу національній безпеці. Відмежування бізнесу від влади було одним із гасел опозиції на президентських виборах 2004 року, проте за п’ять років президентства В. Ющенка воно так і не було реалізоване.

Політична культура елітних груп є відображенням регіональних, демографічних, генераційних та інших чинників, що вплинули на формування зовнішньополітичних орієнтацій, цінностей, стилю поведінки тощо. Проте спільними рисами політичного класу є сакралізація і персоніфікація влади, збереження і відтворення неопатримоніальних зв’язків, непрозорість прийняття рішень, брак політичної відповідальності

та спільних цінностей (національної ідеї), домінування конфліктної риторики і поведінки, негативне ставлення до критики з боку політичних опонентів та ЗМІ.

Визначення еліти

Поняття „еліта” досить широке. В літературі зустрічаються й інші поняття: „еліта влади”, „панівна меншість”, „керівництво”, „провідна верства”, „контролююча група” тощо. А. Цукерман, зокрема, зазначає: „Тим самим поняттям даються різні назви, а різним поняттям дається та сама назва” [9]. Очевидно, що така „понятійна омонімія” не сприяє чіткому визначенню предмета дослідження [10].

Виходячи з окреслених вище завдань, „елітою” у цьому дослідженні будемо називати, за Дж. Хіглі, „сукупність осіб, які завдяки своїй стратегічній позиції у великих чи ключових організаціях і рухах здатні регулярно і суттєво впливати на політичні наслідки (рішення)” [11]. Таке визначення дозволяє зарахувати до складу еліти й контреліту, тобто осіб, що не перебувають при владі, але здатні впливати на політичні рішення. Запропоноване визначення безпосередньо вказує на тих, хто має реальну владу і впливає на прийняття рішень. Таке вузьке визначення виходить за межі дискусій про якісний чи кількісний критерії визначення еліти (якісний критерій вказує на те, що еліта - це вибрані, кращі, а кількісний - на те, що це обрані), які стали основою для розмежування ціннісного і функціонального підходів.

Виявлення еліти в демократичному суспільстві спрощене процедурою виборів. Особи, що отримують суспільне визнання в процесі вільної, чесної і відкритої конкуренції, отримують право на здійснення влади (прийняття рішень) від імені всього населення. У недемократичних суспільствах еліта формується у закритих від конкуренції групах (кланах, гільдіях), з яких, за принципом відданості чи якимсь іншим, відбувається добір на публічні посади. Закритий, „гільдійний” характер рекрутування еліти добре описаний в літературі [12]. Інтерес становить виявлення еліти у перехідних суспільствах, зокрема, в Україні, яка задекларувала відданість демократичним цінностям. Проте український транзит виявився надто тривалим, обтяженим зупинками і відхиленнями від траєкторії демократичного розвитку [13]. Навіть після „помаранчевої революції” політичний режим фактично не змінився [14].

Структура еліт: ієрархія і взаємодія

У літературі склалися два підходи до визначення структури еліт; умовно їх можна назвати „стратифікаційним” і „динамічним”.

За стратифікаційним підходом, структура еліт визначається внутрішньою будовою та ієрархічними залежностями між різними її сегментами. Цей підхід був започаткований ще в працях класиків теорії еліт, які розглядали суспільство як стратархію, поділену на два

нерівні класи: політичний (правлячий) клас, або еліту, і маси. Традиція використання поняття „політичний клас” започаткована ще у працях Г. Моска [15]. Сучасні російські й українські дослідники повернулись до використання цього поняття і намагаються надати йому чіткішого соціологічного значення. Так, О. Криштановська пише: „Політичний клас не є однорідним: усередині себе він має групи, які відрізняються функціями, характером діяльності, способом рекрутування тощо... Інакше кажучи, політичний клас складається з бюрократії – чиновників, що призначаються, електократії – чиновників, що обираються, і легіслакратії – депутатів” [16]. Використання поняття „політичний клас”, поряд з поняттям „еліта”, крім ціннісних має ще й дисциплінарні відмінності. Соціологи, які, починаючи від класичних теоретиків еліт, зорієнтовані на вивчення структури, кількісних і якісних характеристик, критеріїв і механізмів рекрутування, схильні використовувати поняття „політичний клас”. Політологи, що більше уваги звертають на взаємодію різних груп еліт або на особливості „політичної гри” у консолідованих чи перехідних суспільствах, зазвичай послуговуються широко зрозумілим поняттям „політична еліта”. Разом з тим, перше поняття не має ціннісного забарвлення, яке несе у собі поняття „еліта”. Якщо, мовляв, особи, що здійснюють владу, позбавлені суспільного визнання і часто є не кращими, а гіршими представниками суспільства, то називати їх „політичним” чи „правлячим” класом зручніше, ніж елітою.

Відштовхуючись від класичних (В. Парето, Г. Моска) і сучасних соціологічних теорій еліт (Р. Арон, Е. Гідденс, Р. Даль), у політичному класі можна виокремити дві верстви. Першу становить широко зрозуміла політична еліта, зосереджена в таких інститутах, як уряд, парламент, політичні партії, профспілки тощо. Друга верства – це адміністративна еліта, або бюрократія (Civil servants), яку інколи назвають establishment, котра реалізує і контролює виконання прийнятих рішень. До неї можемо зарахувати державних службовців, зайнятих у центральних органах законодавчої, виконавчої, судової влади та регіональних органах виконавчої влади – обласних, районних державних адміністраціях і органах місцевого самоврядування (обласних, районних та міських радах народних депутатів). У цьому сенсі політичний клас є ширшим поняттям, ніж політична еліта, а обидві ці верстви є публічною частиною політичного класу.

Суттєвою складовою політичної та адміністративної еліт є представники номенклатури (від лат. nomenclatura - перелік, список імен). Хоча довідник „Партійне будівництво в СРСР” визначає термін „номенклатура” як „перелік посад, для затвердження на яких необхідна згода вищого партійного органу” [17], термін втратив первинне значення і почав використовуватися в різному розумінні. З одного боку, для означення верхівки КПРС, з іншого – для характеристики професійних партійних працівників апарату партійних комітетів, а ще з іншого – для управлінців

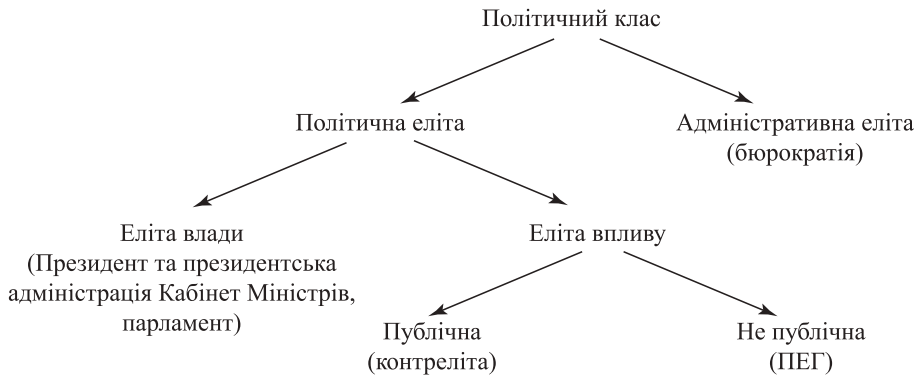
виробничих галузей – „технократів”, або „червоного директорату”, представники якого були залучені до державного управління на різних рівнях. На 1987 рік, вже після суттєвого скорочення номенклатури ЦК Компартії України, у ній все ж залишилося 5200 осіб [18].

Який вигляд має структура еліт України крізь призму стратифікаційного підходу? Іншими словами, хто здійснює владу і хто має реальний вплив на прийняття рішень?

Пошук відповіді на це питання підштовхує до потреби врахування поряд з публічною, формальною частиною еліт ще й не публічної, неформальної, але не менш впливової частини, яка в літературі називається по-різному: „олігархія”, [19] клани, політико-економічні групи [20], холдинги, клієнтели, фінансово-промислові групи [21] тощо. Отже вимальовується ланцюг понять, який може бути використаний для опису структури еліт у посткомуністичному суспільстві (див. **схему**). Політичний клас, що містить у собі значну частину номенклатури у політичній та адміністративній елітах; політична еліта, яка поділяється на тих, хто безпосередньо приймає рішення (еліта влади – законодавча, виконавча, судова), і тих, хто впливає на прийняття рішень (еліта впливу). Останніх можна поділити на формальну, публічну (контреліта, опозицію) і неформальну, непублічну частини (політико-економічні групи). Зрозуміло, що межа між однією й іншою частинами еліти впливу досить умовна.

Схема

Структура еліт за стратифікаційним підходом

Другий підхід з’явився у працях сучасних теоретиків, і його умовно можна назвати „динамічним”. Його представники (J. Higley, M. Burton, В. Гельман) звертають увагу на констеляцію (структуру) різних груп акторів і взаємин між ними, що відображає взаємодію між сегментами еліт [22]. Ця структура визначається інтеграцією (здатністю до узгоджених дій) і диференціацією (автономією стосовно одна одної і держави) еліт. Вона ж

впливає і на розподіл ресурсів, що контролюються і/або мобілізуються акторами. Від обсягу і відносної ціни ресурсів залежать стратегії еліт – суперництво (конфронтація) чи співпраця (кооперація). Вибір стратегії залежить від розподілу ресурсів (при безумовній перевазі ресурсів конфронтація вигідніша, ніж кооперація, і навпаки), інституційного дизайну і рівня невизначеності [23]. Використовуючи два критерії – стратегії і ресурси, В. Гельман запропонував матрицю можливих сценаріїв розвитку конфлікту між елітами (таблиця 1).

Таблиця 1

Можливі сценарії конфліктів між елітами

	Конфронтація вигідніша від кооперації	Кооперація вигідніша від конфронтації
Рівний розподіл ресурсів	„Війна всіх проти всіх“	„Боротьба за правилами“ (інституційний компроміс)
Перевага одного з акторів	„Переможець отримує все“	„Картельна змова“ (кооптація залежних акторів домінуючим)

Джерело: авторська модифікація на основі: В. Гельман. Из огня да в полям? — С. 82 - 84.

Поєднуючи стратифікаційний і динамічний підходи, поглянемо, яку еліту успадкувала Україна від СРСР і в чііх руках опинилась влада після проголошення державної незалежності? Як різні сегменти еліт взаємодіяли між собою? Іншими словами, якою була структура еліт у період з 1991 до 2004 року?

Публічними гравцями на політичній арені України були три групи еліт: націонал-демократи (рухівці), комуністи, розколені на ортодоксальних, що виступали за відновлення СРСР, і поміркованих (або націонал-комуністів, що вийшли з Демократичної платформи КПУ). Третьою групою були „відсутні українські ліберали” - конгломерат ідеологічно й організаційно аморфних центристських об’єднань, який згодом поглинули клани [24].

Оскільки на перших конкурентних виборах до парламенту 1990 року опозиція, об’єднана в „демократичний блок”, здобула лише 122 із 450 місць, перевага залишалась на боці комуністичної номенклатури. Ця перевага збереглася і після проголошення незалежності, незважаючи на те, що комуністи масово почали виходити з партії. Після заборони діяльності КПУ у серпні 1991 року в парламенті залишалась група „За радянську суверенну Україну” у складі 239 колишніх комуністів, що становила парламентську більшість. Попри твердження про „значне оновлення персонального складу депутатського корпусу” [25], збереження домінування комуністичної номенклатури в парламенті, на відміну від республік Східної Європи чи Балтії, стало вирішальним фактором, який вплинув на подальший характер трансформації в Україні.

У цих умовах націонал-демократам, які не мали досвіду парламентської діяльності, не залишалося нічого, крім об'єднання для переходу в опозицію. Колишні комуністи забезпечили свою більшість, керівництво у парламенті і власну безпеку, а націонал-демократи отримали можливість впливати на культурну і соціальну політику. Таким чином, перший у довгій серії компромісів був досягнутий між націонал-демократами і представниками поміркованого крила колишньої партійної номенклатури.

Після відновлення діяльності КПУ у 1993 році до виборів 2002 року комуністи залишалися найпотужнішою фракцією у Верховній Раді. Вони контролювали 135 місць у парламенті II скликання (1994 - 1998 роки) і 122 місця у парламенті III скликання (1998 - 2000 роки). Лише на виборах 2002 року кількість комуністів скоротилася удвічі (до 66 депутатів). Ця ж тенденція зберігалася і на виборах 2006 (21 місце) і 2007 року (27 місць). Ці цифри свідчать, що саме представники комуністичної номенклатури впродовж десяти років домінували у Верховній Раді. Проте зменшення кількості комуністів у парламенті, що настало після виборів 2002 року, пов'язане не стільки з демократизацією країни, як зі збільшенням впливу представників бізнесових структур, котрі здобули перемогу на електоральному полі комуністів.

Ситуація у виконавчій гілці влади має такий вигляд. Від 1991 до 1997 року середній показник оновлення уряду становив 46 %. Якщо в першому уряді (В. Масола, 1990 рік) чиновників, які не належали до номенклатури, було 20 %, то у восьмому (В. Пустовойтенка, 1997 - 1998 роки) їх було уже майже 54 %. Середня тривалість виживання урядів у період президентства Л. Кравчука і Л. Кучми становила 12,5 місяця. За президентства В. Ющенка та змін до Конституції, що вступили в дію з 1 січня 2006 року, змінилося чотири уряди¹. Попри те, що уряди змінюються досить швидко, коло осіб, які потрапляють до його складу, не таке вже й широке. Середній показник перебування особи в складі уряду за президентства Л. Кучми становив 1,95 терміна. Переважно сільським було походження членів Кабінету Міністрів перших восьми урядів, частка яких становила від 38,5 до 67,6 %. Освіта членів перших восьми урядів була переважно технічна. Юридичну або економічну освіту мала лише третина членів Кабміну. За регіональним представництвом переважали вихідці з Київської і Дніпропетровської областей та з Росії [26].

За дослідженнями Центру ім. О. Разумкова, на 2003 рік „серед осіб, які протягом 1991 - 2003 років призначалися на найбільш впливові посади (прем'єр, віце-прем'єр, секретар РНБО, глава адміністрації Президента), вихідці з партійної, радянської, господарської, комсомольської

¹ За редакцією Конституції від 8 грудня 2004 року, що вступила в дію з 1 січня року, кандидатуру Прем'єр-міністра на затвердження парламенту подає фракція або коаліція, яка сформувала більшість, а не Президент, як було раніше. Те ж стосується і звільнення Прем'єра.

номенклатури радянських часів становлять 73 %; серед осіб, які з 1995 року обіймали (або обіймають) посади голів обласних державних адміністрацій — майже 80 %” [27]. За даними Національного інституту стратегічних досліджень, 52 % та 46 % керівного складу місцевих і центральних органів влади, відповідно, перебували на державній службі ще за радянських часів. Ті ж дані НІСД свідчать: дві третини української еліти (в тому числі й політичної) становили особи, старші 50 років. Майже 87 % походять із сільської місцевості або невеликих міст, що за укладом життя мало відрізняються від сіл. Таке походження властиве фактично переважній більшості сучасного українського суспільства, що пережило як фізичне винищення династичної інтелігенції, так і швидко урбанізацію останніх десятиліть [28].

Якщо порівнювати абсолютні показники належності до Компартії парламентарів України (52 % – 1998, 44 % – 2002; за 2006 і 2007 роки, на жаль, даних немає, комуністи і соціалісти на виборах 2006 року разом отримали 10 % місць у парламенті) та, наприклад, Естонії (17 % – 1999, 7 % – 2003), то зрозуміло, що в Україні колишні комуністи значно міцніше утримують свої позиції у владних структурах, ніж в Естонії [29]. Ці дані суперечать оцінкам деяких експертів, які стверджують, що якісний і кількісний склад українських еліт за час незалежності суттєво змінився.

Неформальними, але від того не менш егоїстичними, були політико-економічні групи (ПЕГ, варіанти — клани, фінансово-промислові групи), які виникли в центрі й регіонах на основі регіональної і секторальної організації інститутів управління. За радянських часів сільське господарство перебувало під контролем республіканських органів влади, а важка індустрія входила до складу вертикальних союзних міністерств. Це призвело до появи як „місництва” (регіоналізму), так і „відомчості” (галузевих елітних мереж). Після розпаду СРСР контроль над вугільною, металургійною та іншими індустріальними галузями перейшов до рук представників галузевих елітних мереж, а „регіональні клани” — прообраз ПЕГ — почали діяти, використовуючи традиції внутрішньореспубліканського регіоналізму і враховуючи наявність нового центру [30]. Згодом з цих груп сформувалися ПЕГ, або „клани”.

Спостерігачі відзначають появу неформальних, рентоорієнтованих (rent-seeking) груп в Україні вже за президентства Л. Кравчука [31]. Різниця між прибутковоорієнтованою (profit-seeking) діяльністю – бізнесом та рентоорієнтованою полягає у тому, що бізнес очікує прибутку від інвестицій, а рентоорієнтована діяльність – від використання підконтрольних об’єктів. Пояснення причин появи рентоорієнтованих груп шукають у слабкості державних інститутів, що лише почали створюватись у молодій країні. Спільною метою і регіоналів, і галузевиків було вимагання бюджетних дотацій у відповідний сегмент економіки. Запровадження ринкових „правил гри” в економіці та демократичних у політиці суперечило їх інтересам [32]. Впливовість цих груп проявилась

у призначенні їх висуванця Л. Кучми, директора одного з найбільших підприємств військово-промислового комплексу „Південмаш”, Прем’єр-міністром України восени 1992 року. Л. Кучма – представник „червоного директорату” – задовольняв інтереси галузевих і регіональних елітних мереж. Під час його президентства відбулося становлення основних українських ФПГ і набуття ними сьгоднішніх доміантних позицій [33].

Збільшення впливу ПЕГ за часів Л. Кучми експерти пояснюють створенням квазіконкурентної економічної системи, у якій роль арбітра виконує не судова система, а правоохоронні органи й система „виконавчої вертикалі”, очолювана Президентом [34]. Правління із застосуванням закону (rule by law), а не в межах закону (rule of law) стало характерною метафорою в дискурсі західних дослідників для характеристики стилю президентства Л. Кучми [35].

Такий тип правління став можливим в умовах „непартійної системи”, за якої партії не мали реальної влади, а виконували роль політичної надбудови ПЕГ. Це позбавило партії політичної відповідальності і унеможливило конкуренцію партійних команд. Така система сформувалась у 1991 – 1996 роках. Це спостереження не стосується лівої і правої частин політичного спектра, які зберегли ідеологічний характер, проте суттєвого впливу на політичний процес не справляли.

Конституція 1996 року, попри формальну демократичність, на практиці закріпила „незалежність” державного апарату від політичних партій та інших форм легітимного представництва колективних інтересів. Тоді ж було остаточно оформлено інститут президентства як верховну інстанцію, що формально не очолювала виконавчу владу, але виконувала роль арбітра і найвищого адміністративного „патрона-розпорядника”.

Починаючи з виборів 1998 року, із запровадженням змішаної виборчої системи, інституційна значущість партій мала б зрости. Проте розвиток партій та їх вплив на політичне життя залишився другорядним порівняно зі зростаючим впливом ПЕГ. Справа в тому, що партії, як і раніше, не були причетні до формування уряду. Саме тоді виникають перші партійні „надбудови” над ПЕГ: „Громада”, СДПУ(о), „Трудова Україна”, Аграрна партія, Партія регіонів та інші.

Дослідники відзначають зростання впливу ПЕГ (ФПГ) в Україні після парламентських виборів 2002 року [36]. Так, якщо серед депутатів III скликання представників бізнес-структур було 37,9 %, то серед депутатів IV скликання – 46,0 %. Це свідчить, що бізнес почав „зростатися” з політичною елітою [37].

Поштовх до „партизації” ПЕГ дали зміни до Конституції, прийняті в розпал політичної кризи 2004 року. Серед іншого, зміни передбачали перехід до повністю пропорційної системи парламентських виборів і запровадження парламентсько-президентської форми правління.

На 2004 рік більшість великих ПЕГ були безпосередньо причетні до появи і діяльності низки партійно-політичних організацій, серед

яких пропрезидентські СДПУ(о), „Трудова Україна”, Партія регіонів, а також партія „Солідарність”, що увійшла до опозиційного (на той час) середовища В. Ющенка. Експерти відзначають, що партійні структури ПЕГ мало нагадують партії у тому сенсі, в якому це поняття вживається в демократичному світі. Такі партії не мають соціальної та ідеологічної основи. Партійний актив формується згори вниз – шляхом рекрутування керівників центрального і регіонального рівня, які розраховують на кар’єрне зростання у випадку підсилення ваги їх партії і тим самим ПЕГ. Брак масової партійної роботи компенсується масовими акціями у вигляді концертів зірок естради, фестивалів, інших розважальних заходів з метою рекламування партії [38].

Парламентські вибори 2006 року і позачергові вибори 2007 року лише підтвердили цю тенденцію. Кількість бізнесменів-мільйонерів у Верховній Раді V скликання, обраних за партійними списками, за словами лідера „Трудової партії” М. Сироти, становила „майже конституційну більшість”, тобто близько 300 осіб [39]. Ця ж цифра часто фігурує і у ЗМІ. Це свідчить, що після „помаранчевої революції” вплив ПЕГ зріс. Більше того, з’явилися нові ПЕГ, як, наприклад, група Д. Фірташа.

Отже в ситуації існування формальних і неформальних елітних груп визначальний вплив на процеси прийняття рішень перейшов від формальних до неформальних гравців. У перші роки незалежності більш впливовими були ліві і праві ідеологічні партії, які є формально організованими групами. Проте, починаючи з другої половини 1990-х років, вплив ПЕГ помітно зростає. Саме тоді центристські партії або перейшли під вплив ПЕГ, або ж ПЕГ створили „віртуальні” партії для легалізації своєї присутності у владі і конвертації економічних ресурсів у політичний капітал.

Таким чином, поява і зміцнення ПЕГ в Україні, які, проте, не є винятково українським феноменом, дають підстави стверджувати таке. По-перше, збільшення впливу ПЕГ призвело до зменшення ваги політичних партій як у реальному політичному процесі, так і в масовій свідомості громадян. ПЕГ шляхом конвертації економічних ресурсів у політичний капітал стали головними гравцями на українському політичному полі. По-друге, вплив, який ПЕГ здійснювали на прийняття рішень як до, так і після „помаранчевої революції”, свідчить, що державу „захопили” саме ПЕГ. Дії Ю. Тимошенко на посаді Прем’єр-міністра свідчили, що вона намагалася стати ключовим гравцем (як, наприклад, у Росії В. Путін). Як і для всіх політиків посткомуністичного світу, її метою у президентській кампанії 2010 року було отримання абсолютної влади і максимального впливу на політичні процеси в країні. Однак тимчасові союзи з лідерами одних ПЕГ проти інших свідчать, що її ресурси виявилися недостатніми для реалізації цієї мети. Цим пояснюються спроби Ю. Тимошенко нейтралізувати В. Януковича і частину бізнес-середовища Партії регіонів (тривалі переговори про створення коаліції між БЮТ і ПР влітку 2009 року, а після їх провалу

- жорстка конфронтація і прагнення перемогти на виборах 2010 року). По-третє, керуючись потребою отримання постійного прибутку, лідери ПЕГ не відмовляться від участі у владі, підтримуючи наявні „правила гри”, якщо ситуація кардинально не зміниться. Тому бізнес і влада в Україні й надалі залишатимуться тісно пов’язаними.

Жорстке протистояння між конкуруючими публічними (партіями) та непублічними (ПЕГ) гравцями, з одного боку, вказує на те, що еліти в Україні належать до фрагментованого типу (ідеальні типи структури еліт поданано в **таблиці 2**), а з іншого, що як публічні, так і непублічні гравці у непевних умовах і далі намагатимуться перемогти у конфлікті з гаслом „переможець отримує все”.

Таблиця 2

Ідеальні типи структури еліт

	Низька диференціація	Висока диференціація
Висока інтеграція	Монолітна еліта (комуністичні режими)	Консенсусна еліта (стабільні демократії)
Низька інтеграція	Роз’єднана еліта	Фрагментована еліта

Джерело: В. Гельман. Из огня да в польмя? — С. 89.

Те, що Т. Карозерс [40] назвав „безформним плюралізмом” (feckless pluralism), а Л. Вей [41] „плюралізмом за згодою” (pluralism by default), краще назвати „вимушеним плюралізмом”, у якому конкуренція між ПЕГ та їх політичними надбудовами існує не як визнана всіма гра, а як стратегія виживання у непевному середовищі. До того ж існування кількох центрів влади, що змагаються між собою за повноваження і вплив, створює постійну напругу. Логіка постпомаранчевого процесу в Україні полягає у постійних спробах об’єднання двох проти одного, що рідко вдається. Тому висновок деяких авторів про перехід в Україні від „картельних змов” до „гри за правилами” видається передчасним [42]. Очевидно, що еліти в Україні й далі продовжують „гратися з правилами”, свідченням чого є спосіб формування нової парламентської коаліції після президентських виборів 2010 року [43].

Отже в Україні, на відміну від країн Східної Європи і Балтії, зміна „критичної маси” політичної еліти відбулася не шляхом очищення від номенклатури, а шляхом заміщення номенклатури представниками ПЕГ. У нас так і не було створено двох механізмів, які уможливають оновлення еліт у перехідних суспільствах. Перший – люстрація, що є еволюційним механізмом оновлення. Вона дозволила змінити якісний склад еліт у Східноєвропейських і Балтійських країнах. Другий механізм – революція, який передбачає радикальну зміну еліт, що тягне за собою зміну політичного режиму, соціальної структури, політичних інститутів, цінностей тощо. Події 2004 року не були революцією. Це була кризова

ротація еліт, проте глибинної їх зміни не відбулося [44]. Суттєвим наслідком „помаранчевої революції” стало закріплення політичної конкуренції і збільшення кількості акторів, що змагаються за владу. Здатність до досягнення компромісів і дотримання угод так і не стало ознакою українських еліт після зміни влади.

Репродукція чи циркуляція еліт?

У науковій літературі існують два пояснення механізму руху еліт у суспільстві: репродукція і циркуляція. Відтворення еліти в межах певної соціальної групи називають репродукцією, а поповнення і заміну еліти вихідцями з інших груп – циркуляцією [45]. У демократичних суспільствах циркуляція еліт відбувається постійно завдяки механізму виборів. Проте у перехідних суспільствах вибори не завжди свідчать про зміну влади. Так, якщо, в Угорщині, Польщі чи в країнах Балтії в 1990-х роках циркуляція переважала над репродукцією, то в Росії і Україні — навпаки.

Чи прийшла до влади нова еліта (контреліта) після „помаранчевої революції”? Для цього треба з’ясувати, чи існувала контреліта в Україні взагалі. Формально — так. Адже розкол у команді Л. Кучми ще у 2000 – 2001 роках проявився в ході президентської виборчої кампанії 2004 року та масовою мобілізацією значної кількості населення на підтримку опозиційного кандидата. Після перемоги В. Ющенка до влади прийшли представники команди „помаранчевих”. Так, адміністрація Президента була реорганізована і перетворена на секретаріат, склад якого оновився на 40 – 45 % [46].

Кабінет Міністрів був сформований з представників трьох „помаранчевих” сил, що об’єдналися проти провладного кандидата, а на посади голів обласних державних адміністрацій були призначені нові люди. Зміни зачепили й інші установи, зокрема, РНБО та СБУ. Загалом за 2005 рік з державної служби вибуло 48.622 особи, що лише на 11 тисяч більше, ніж 2004 року. Це 18,91 % від загальної кількості службовців. Проте 70 % з них становили керівники і спеціалісти двох найнижчих категорій [47]. У державних органах, що становлять верхівку виконавчої влади (в апаратах Президента України, Кабінету Міністрів та міністерств), 2005 року ротація зачепила 18,22 та 20 % службовців відповідно [48].

Проте з приходом до влади нова команда зберегла старий стиль управління і заручилась підтримкою лідерів ПЕГ. Корупція, патронажно-клієнтельська система кадрової політики, брак (політичної) „горизонтальної” відповідальності за свої дії, неповага до закону, несприйняття правлячою елітою опозиції, збереження „хижацького індивідуалізму” й егоїстичної системи цінностей свідчать про збереження, а подекуди й розвиток „допомаранчевих” прийомів і практик здійснення влади.

Влада перейшла до групи, що мала спільне походження з правлячою елітою. Політичною суттю подій 2004 року є ненасильницька ротація еліт, але не їх зміна. Альтернативна до владної частина еліт (контреліта)

вдало замаскувалась в опозицію, проте такою не була. З точки зору Л. Кучми, В. Ющенко і Ю. Тимошенко стали „зрадниками”, яких підтримала значна частина олігархів. Ці олігархи стали „випадковими демократами” (contingent democrats), які підтримують режим, який краще задовольняє їхні інтереси [49]. Попри появу в законодавчій та виконавчій гілках влади не більше однієї третини професійних політиків, дві третини – це представники ПЕГ і залишки номенклатури. Тому можна стверджувати, що в Україні повірили, що така опозиція зможе здійснити реформи, а західні спостерігачі — що „нова влада” гратиме за правилами. Розчарування, яке проявилось у суспільстві глибокою недовірою до всіх інститутів влади, а на Заході – „втомою від України”, таки має принаймні один позитив. Політики будуть змушені більше уваги звертати на наслідки своїх дій, аби „зберегти обличчя” перед країною і світом.

Попри те, що в складі Верховної Ради після виборів 2006 року і позачергових виборів 2007 року, сталися певні якісні зміни, фактичної зміни еліт не відбулося. Так, за даними офіційного сайту ЦВК, після виборів 2006 року Верховна Рада оновилася на 61 % (хоча інформаційний довідник ВР подає 53 %), а після виборів 2007 року – на 34 %. Отже 66 % (298) депутатів теперішнього парламенту – це представники його попереднього складу [50]. Поява нових прізвищ у списках депутатів, їх відносно „омолодження” чи навіть наближення до 10 % представництва жінок можна вважати лише необхідною, але недостатньою умовою зміни еліт у законодавчому органі пострадянських країн. Достатньою умовою, напевно, слід вважати принаймні 50 % оновлення депутатів, не пов’язаних з групами, які раніше мали вирішальний вплив на прийняття рішень. У випадку України такими групами є ПЕГ і представники колишньої номенклатури. У Росії, наприклад, за президентства В. Путіна вирішальний вплив на прийняття рішень чинили представники ФСБ та інших силових структур [51]. Оскільки „очищення від номенклатури” відбувається природним шляхом і може завершитися протягом наступних 3 – 5 скликань парламенту, то „очищення від бізнесу” (ПЕГ) навряд чи можливе у короткостроковій чи й навіть середньостроковій перспективі (5 – 15 років). Свідченням присутності бізнесу у владі є склад уряду М. Азарова. Вже встановлено „бюрократичний” рекорд за кількістю віце-прем’єрів. Троє з семи віце- (А. Ключев, Б. Колесников, С. Тігіпко) непрямо задіяні в бізнесі, а призначення Ю. Бойка і В. Хорошковського створюють реальний конфлікт інтересів, пов’язаний з виконанням службових обов’язків та управління бізнесом. Очевидно, що відмежування „бізнесу” від „влади” неможливе в умовах „дефективної демократії”, де ПЕГ є неформальними, але головними гравцями.

Виклики для еліти

Що еліти мають зробити? Одна з найбільших інституційних проблем України – невизначеність щодо самої форми правління. Починаючи з 2005

року, найвищі посадовці й парламентарі дискутують про те, яка форма правління повинна бути в Україні – парламентська чи президентська. Компроміс, досягнутий 8 грудня 2004 року між головними політичними гравцями (Президентом Л. Кучмою і кандидатами на посаду Президента В. Ющенком і В. Януковичем), дав можливість вийти з глибокої політичної кризи без насилля. Проте політика половинчастих реформ і тут виявила свою згубність. Нечіткий розподіл повноважень між Президентом, парламентом і Прем'єр-міністром призвів до кількох затяжних криз: урядової 2005 року, парламентської 2006 та 2007 років, що поглибились до рівня системної політичної кризи в 2008 – 2009 роках. Незавершеність конституційної реформи є фундаментальною інституційною перешкодою на шляху політичної стабілізації [52]. Нездатність приймати ефективні рішення у нестабільній ситуації призводить до розпаду (колапсу) режиму, політичної системи, і, як наслідок, до фізичної дезінтеграції держави [53]. Постійна політична нестабільність, поглиблена глобальною економічною кризою, призвела до того, що держава почала втрачати контроль над фундаментальними елементами суверенітету – національною валютою, населенням, територією.

Згортання присутності держави у соціальній сфері (охорона здоров'я, культура, освіта), а також провали у забезпеченні інформаційної, енергетичної, екологічної безпеки призвели до зростання недовіри населення до політичних інститутів та до влади в цілому. Деякі політичні коментатори і журналісти почали говорити про небезпеку перетворення України на державу-невдачу (Failed State)¹.

Відповідальність за внутрішні і зовнішні втрати України лежить на політичних елітах, які продовжують діяти егоїстично і розраховують на виграти у грі з нульовою сумою. Спокуса отримати якщо не все, то більше, ніж інший, штовхає еліти до постійної конфронтації і зриву домовленостей. Цей стан триватиме доти, доки еліти не оберуть стратегію „гри за правилами“ як найменш небезпечну для власного політичного виживання у невизначеній ситуації [54]. Пояснення, чому еліти в Україні не можуть чи не хочуть „грати за правилами“, а також виявлення обставин, які б змусили їх до цього, є важливими завданнями для наступних досліджень.

Література:

1. Див. Результати виборів 2010. Другий тур <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/02/7/4730368/>; Салей Е. Низвержение идолов, „Кореспондент“ 2009, № 30. – С. 18 - 19.
2. **Olearchyk R.** Ukraine GDP down by 20 %, // Financial times, July 2,

¹ Хоча за оцінками Фонду для Миру (Fund for Peace), міжнародної організації, яка розробила методикку оцінювання потенціалу внутрішнього конфлікту і розпаду держави, Україна станом на 2009 рік перебуває в групі відносно стабільних країн.

2009 <http://www.ft.com/cms/s/0/713ed4c0-666a-11de-a034-00144feabdc0.html>

3. Див. матеріали дослідження Global Corruption Barometer на сайті http://www.transparency.org/news_room/in_focus/2009/gcb2009#dnld

4. Див. матеріали з сайту компанії BBC http://www.bbc.co.uk/ukrainian/business/story/2009/04/090403_business_press_oh.shtml

5. Див. матеріали спеціального числа культурологічного часопису „І”, №45, 2006 р., та матеріали дискусії на сайті „Діалог” http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=4&op_id=119

6. **Шульга М., Потехін О.** Еліти в суспільстві: нагальний зміст теоретичної проблеми // Розбудова держави. - 1998. - № 7 - 8. - С. 14; **Валігурський П., Валігурський Ю.** Політологічні виміри української еліти // Віче. - 1998. - № 6. - С. 35.

7. **Возняк Т.** Природа провідних груп // І. - 2006. - № 45. - С. 9., хоча початкові аргументи були протилежними. Див. **Михальченко М.** Еліта в Україні: Їжте, куме, що зварили // Віче. - 2003.- №1, с. 9.

8. **Жданов І., Якименко Ю.** Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти. // Національна безпека і оборона. - 2003. - № 9. - С. 2 - 11.

9. **Zuckerman A.** The Concept of Political Elite: Lessons from Moska and Pareto // Journal of Politics. - 1997. - № 39.

10. **Ильин М.** Понятийная ономимия: конституции и режимы // Полис. - 2007. - № 5.

11. **Higley J.** Elite theory and political sociology <http://montreal2008.info/site/images/PAPERS/section1/RC%202%20-%20Higley-%201.3.pdf>

12. **Восленский М.** Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. - М., 1991.

13. **Kuzio T.** The National factor in Ukraine's quadruple transitions // Contemporary politics. - 2000. - Vol. 6. - № 2. Більш широко на цю тему див. **P. D'Anieri.** Understanding Ukrainian politics: Power, Politics, and Institutional Design. Armonk, New York, London, England. - 2007.

14. **Мацевский Ю.** Политический режим в Украине после „Оранжевой революции” // Политэкс. - 2008. - № 4.

15. **Москва Г.** Правлячий клас // І. - 2006. - № 45. - С. 9 - 21.

16. **Крыштановская О.** Анатомия российской элиты. М., 2005. - С. 64. Цит. за **Рудич Ф.** Політичний клас у сучасній Україні: передумови становлення (Частина I) // Віче. - 2009. - № 9. - С. 25.

17. Цитата за: Жорстка вертикаль виконавчої влади: / Уклали: В. Піховшек, К. Михайличенко, С. Конончук та ін. - К. : Фонд Демократії, 1996. - С. 6 - 7.

18. Там само. - С. 7

19. **Puglisi R.** The rise of the Ukrainian oligarchs // Democratization. - 2003. - № 10 (3).

20. **Сушко О., Лісничук О.** Чи є політико-економічні групи перешкодою

для політичного розвитку України? — Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові. — К., 2005.

21. **Волгов М.** Олігархія, клан, група інтересів: знайдіть 10 відмінностей. http://www.polittech.org/index.php?option=com_content&task=view&id=547&Itemid=31

22. **Higley J., Bayulgen O., George J.** Political Elite Integration and Differentiation in Russia. In *Elites and Democratic Development in Russia*. A. Steen and V. Gel'man (ed.). London: Routledge 2003.

23. **Гельман В.** Из огня да в польмя? (Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе) // *Полис*, 2007, №2. — С. 89.

24. **Вільсон Е.** Українці: несподівана нація. — К., 2004.

25. Україна: політична історія. XX — поч. XXI ст. К., 2007. — С. 928.

26. **Шульга М., Бойко Н.** Уряди України: соціологічний портрет владної еліти (1990 — 1997 рр.) // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. — 1998. — №3.

27. **Жданов І., Якименко Ю.** Україна у XXI столітті: виклики для політичної еліти // *Національна безпека і оборона*. — 2003. — № 9. — С. 4.

28. Там само. — С. 4.

29. **Голяд І.** Трансформації еліт в політичних системах України та Естонії. http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=392

30. **Гельман В.** Из огня да в польмя? — С. 88.

31. **Виттковски А.** Пятилетка без плана. Украина: 1991 - 1996. Формирование национального государства. — К., 1998. — С. 217.

32. **Aslund A., Dmitriev M.** Economic Reform versus Rent Seeking www.ceip.org/people/aslrussiaaftercom.htm

33. **Сушко О., Лісничук О.** Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? — С. 11.

34. Там само. — С. 16.

35. Див. **Darden K.** Blackmail as a tool of state domination // *East European Constitutional Review*. — 2001. Vol.10, no 2 - 3. http://www1.law.nyu.edu/eecr/vol10num2_3/focus/darden.html; **Protsyk O.** Constitutional Politics and Presidential Power in Kuchma's Ukraine // *Problems of Post-Communism*. — 2005. vol. 52, no. 5. www.policy.hu/protsyk/Publications/ConstPoliticsKuchma05.pdf; **Way L.** Kuchma's Failed Authoritarianism // *Journal of Democracy*. — 2005. Vol. 16, no 2, - pp. 131 - 145. Підсум. у **D'Anieri P.** Understanding Ukrainian politics. — P. 49 - 52.

35. **Телешун С.** Про діяльність фінансово-промислових груп та їх вплив на політичну систему України. — „Україна: Кам'янистий шлях до демократії”, збірник статей / Фонд ім. Ф. Еберта. Регіон. представництво в Україні, Білорусі та Молдові. - К., 2002. — С. 79 - 93.

36. **Ручка А.** Элиты транзитного общества // <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/327>. — 2003

37. **Сушко О., Лісничук О.** Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? — С. 17.

38. Цитата М. Сироти від 31.07.2008 р. на офіційному сайті Трудової Партії України // http://www.tpu.org.ua/ua/news/our_news/detail/542

39. **Carothers T.** The End of the Transition Paradigm // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13, №1.

40. **Way L.** Kuchma's Failed Authoritarianism // Journal of Democracy. – 2005. – Vol. 16, № 2.

41. **Гельман В.** Из огня да в полымя? – С. 99.

42. Про негативні оцінки змін до регламенту ВР див. коментарі Ханни Северінсен, колишнього співдоповідача моніторингового комітету ПАРЕ на сайті <http://ut.net.ua/news/155/0/3758/>

43. **Маціевский Ю.** Политический режим в Украине после „Оранжевой революции” // Политэкс. – 2008. – № 4.

44. Див. **Shulha M., Potechin O., Boiko N., Parachonska O., Shulcha T.** Ruling Elite in Contemporary Ukraine. Ukrainian Center for Peace, Conversion and Conflict Resolution Studies; Freidrich Ebert Stiftung, - Kyiv. – 1998. – Р. 12 - 13.; **Ручка А.** Элиты транзитного общества // <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/327>. – 2003

45. **Іванов А.** Бюрократія безсмертна // <http://weekly.com.ua/ukr/?art=1196097719>

46. Див. матеріали офіційного сайту головдержслужби України http://www.guds.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=155859&cat_id=35390

47. **Іванов А.** Там само.

48. **Kesarchuk O.** The Attitudes and Adaptation Strategies of Oligarchs to Ukraine's Democratization. Paper prepared for the Canadian Political Science Association Vancouver, BC, June 4 - 6, 2008.

49. Див. результати виборів на офіційному сайті ЦВК <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6P001>

50. **Крыштановская О.** Анатомия российской элиты. – С.151.

51. **Nicole G.** The Impact of Political Elite Conduct on State Reform : The Case of Ukraine // CEU Political Science Journal. – 2008. no 2. www.cceol.com

52. **Мацієвський Ю.** Деякі аспекти вивчення феномена кризи у політичних дослідженнях // Політичний менеджмент. – 2008. - №6. <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=94&c=2304>

53. **Гельман В.** Из огня да в полымя? – С. 103.